

Η ΟΔΥΣΣΕΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ΩΣ ΑΞΙΑ ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΙΣ'S *ODYSSEY* AS A VALUE AND ITS PLACE IN EDUCATION

Γιώργος Κουμάκης
Επίκουρος καθηγητής
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
g_koumakis@yahoo.gr

Αναστασία Οικονόμου
Καθηγήτρια φιλόλογος Μέσης Εκπαίδευσης
Διδάκτωρ φιλοσοφίας ΕΚΠΑ
oikonomounatasa1@g.mail.com

Περίληψη

Στην εισήγηση αυτή καταβάλλεται η προσπάθεια να αναδειχθούν οι δυσκολίες κατανόησης της *Οδύσσειας* του Ν. Καζαντζάκη και γενικότερα του ποιητικού του έργου. Το υπόβαθρο της *Οδύσσειας*, καθώς και του συνολικού του έργου είναι φιλοσοφικό, αφού ο ποιητής είχε δεχθεί φιλοσοφική παιδεία στο Παρίσι με δάσκαλο τον Μπερζόν. Επιχειρείται να ερμηνευθούν ορισμένα δυσνόητα αλλά με βαθύ περιεχόμενο εδάφια της ποιήσεώς του. Τέτοια χωρία είναι ότι ο θάνατος νοστιμίζει τη ζωή. Ένα άλλο χωρίο που ερμηνεύεται είναι ότι η ψυχή λυγίζει περισσότερο στη χαρά παρά στον πόνο και στη λύπη. Από τις αναλύσεις προκύπτει ότι η αξία της *Οδύσσειας* είναι σημαντική λόγω της θαυμάσιας πλοκής του λόγου και των εξάισιων μηνυμάτων που εκπέμπει σ' ολόκληρη την ανθρωπότητα και ιδίως στις νέες γενιές.

Λέξεις κλειδιά

Οδύσσεια, ζωή, θάνατος, λύπη, χαρά.

Summary

This paper attempts to highlight the difficulties of understanding Nikos Kazantzakis's *Odyssey* and his poetry in general. The foundation of the *Odyssey* and his work as a whole is philosophical, the author having received an education in philosophy from Bergson in Paris. We attempt to interpret certain obscure but profound poetic excerpts, such as that asserting that death makes life tastier. Another excerpt interpreted here is that the soul bends more before joy than before pain and sorrow. The analyses show that the *Odyssey* is valuable due to its wonderful plot, its diction and the excellent messages that it broadcasts to humanity as a whole and the younger generations in particular.

Key words

Odyssey, life, death, sorrow, joy.

Το πρόβλημα που τίθεται στην παρούσα εισήγηση, έγκειται στη διερεύνηση της αξίας της *Οδύσσειας* του Ν. Καζαντζάκη, και έπειτα στο αν αυτή – όπως και το υπόλοιπο ποιητικό του έργο, που διακρίνεται για την υψηλή τέχνη του¹ – αξίζει να συμπεριληφθεί στα διδακτικά εγχειρίδια της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Αυτό βέβαια εξαρτάται από την ποιότητα και τον τρόπο ζωής, που προβάλλει ως πρότυπο στις νέες γενιές, καθώς και από τη λογοτεχνική και εκφραστική της δύναμη. Θα αναζητηθεί συνεπώς η δομή της, το εννοιολογικό της περιεχόμενο, καθώς και ποια μηνύματα ήθελε ο Καζαντζάκης να εκπέμψει μέσω αυτής και γενικότερα της ποίησής του. Τα ερωτήματα αυτά δεν θα ήταν ίσως αναγκαία να τεθούν, αν δεν υπήρχε αμφισβήτηση και ενίοτε έντονη απαξίωσή της. Δεν φιλοδοξεί βέβαια η μελέτη αυτή να σώσει τα φαινόμενα (σώζειν τὰ φαινόμενα) κατά την έκφραση του Αριστοτέλη, όταν οικοδομούσε το κοσμολογικό του σύστημα (*Π. οὐρ., Β 3, 270 b 4-10*). Την ιδέα, που περιέχεται στην φράση αυτή, παρέλαβε και αξιοποίησε αργότερα ο P. Duhem, όταν στο δοκίμιό του διατύπωσε την έννοια της φυσικής θεωρίας.

Εκείνο, το οποίο επιχειρείται με την παρούσα, είναι να σχολιασθούν και αναλυθούν ορισμένα δυσκολονόητα, αλλά άκρως ενδιαφέροντα χωρία, τα οποία χρήζουν διαλεύκανσης και διασάφησης. Αυτό, που σε τελευταία ανάλυση μένει προς διερεύνηση, είναι η αναζήτηση του αληθινού νοήματος, αφού είμαστε ακόμα πολύ μακριά από το να συλλάβουμε το περιεχόμενό της. Φαίνεται πως είναι αληθές ότι σε υψηλά και δυσπρόσιτα έργα τέχνης, όπως είναι η υπό εξέταση *Οδύσσεια*, είναι θεμιτό και εύλογο ο καθένας να επιχειρεί τη δική του προσέγγιση στο εκάστοτε υπό διαπραγμάτευση θέμα. Έτσι πολλοί δρόμοι οδηγούν στον επιδιωκόμενο σκοπό. Δεν είναι επομένως πολύ εύκολο να δοθεί μονοσήμαντη και αντικειμενική αποτίμηση της *Οδύσσειας*, του μεγαλύτερου έπους της λευκής φυλής², λαμβανομένων υπόψη των διαμετρικά αντίθετων γνώμων, που έχουν μέχρι σήμερα διατυπωθεί γι' αυτήν. Παρά τη μοναδικότητά της σε όγκο, παλμό και ανθεκτικότητα στον χρόνο, ώστε κάλλιστα θα μπορούσε να παραβληθεί με τα κλασικά έργα του Σαίξπηρ ή του Γκαίτε, εντούτοις είναι σε ευρείες μάζες αμφιλεγόμενη, δυσπρόσιτη και δυσκολοδιάβαστη. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας κυρίως τεσσάρων παραγόντων: 1) της τεράστιας έκτασής του, ώστε να χάνεται ο ερμός και η ακολουθία της σκέψης, 2) του ασυνήθως μεγάλου πλούτου του λεξιλογίου και του πλήθους των εκφραστικών μέσων, 3) των καινοφανών και δύσληπτων ιδεών, οι οποίες φαντάζουν αλλόκοτες, εναντίες ή ενίοτε ακόμα και αντιφατικές στην κοινή λογική και 4) της μορφής της ποίησης, που είναι έπος, δηλαδή ένα παλιό και ξεχασμένο είδος (Καραντώνης, 1959, 166). Τούτο γίνεται λόγω αφενός μεν της περίτεχνης πλοκής του λόγου, ως απόρροια της μεγάλης εκφραστικής και λογοπλαστικής του δύναμης, αφετέρου δε της βαθύτητας του στοχασμού, ως αποτέλεσμα της ευφυΐας και της αξιοθαύμαστης φιλομάθειάς του. Με την επίδραση και των δύο αυτών στοιχείων το έργο αποκτά ένα ειδικό βάρος, ώστε να καθίσταται δυσνόητο και ξένο για

τους πολλούς. Για τον λόγο ακριβώς αυτόν δεν αποστηθίζεται εύκολα ούτε τραγουδιέται, όπως τραγουδιόταν και είχε μελοποιηθεί στην αρχαία Ελλάδα η *Οδύσσεια* του Ομήρου ή στα νεότερα χρόνια ο *Ερωτόκριτος* του Βιτσέντζου Κορνάρου ή η *Ερωφίλη* του Γεωργίου Χορτάτζη.

Όλα αυτά δημιουργούν εκ πρώτης όψεως την απατηλή εντύπωση ενός δυσθεόρατου κενού, που δικαιολογημένα προξενεί πνευματικό ίλιγγο, εξαιτίας δήθεν μιας φρενιτιώδους νοητικής αταξίας, ανωμαλίας, ακαμψίας και ενός ακραίου μηδενισμού αφού τα πάντα γκρεμίζονται χωρίς οίκτο ή δισταγμό, για να τεθεί στη συνέχεια νέα τάξη πραγμάτων. Όταν όμως με ενδελεχείς, διεξοδικές, προσεκτικές και επίπονες αναγνώσεις επιχειρείται να τεθούν τάξη και αρμονία στην κατά τα φαινόμενα μόνον αταξία ή δυσαρμονία – στο βαθμό βέβαια που αυτό είναι κατορθωτό –, τότε τα πράγματα μεταβάλλονται προς το καλύτερο, δηλαδή αντιστρέφονται, ώστε το δυσπρόσιτο και ακατανόητο αυτό ποίημα να γίνεται γοητευτικό, αφού μαγεύει τις λεπτές χορδές της ψυχής έστω ολίγων αναγνωστών λόγω του εξαισίου λυρισμού του τραγουδιού, το οποίο εκφράζει αγωνίες, ανησυχίες, καταστροφές, αλλά ταυτόχρονα ανοικοδομήσεις, δημιουργία καθώς και βαθύτατες χαρές και λύπες, σ' ένα πρωτόγνωρο, εξωτικό, παραμυθένιο και δυσερμήνευτο περιβάλλον, που όμως μοιάζει με πραγματικό.

Εδώ όμως τίθεται το ερώτημα για το ποιος είναι ο κάλλιστος τρόπος, προκειμένου να προσεγγίσει κανείς το νόημα του γιγαντιαίου, τιτανικού και ωκεάνειου αυτού έργου, όπως συνηθίζεται να αποκαλείται³. Ο δρόμος, που πρέπει να ανοιχθεί για την πρόσληψη με λιγότερα εμπόδια του δυσκολότατου αυτού έργου του Καζαντζάκη, έχει ήδη επισημανθεί με επιτυχία κατά τη γνώμη μου. Έχει συγκεκριμένα προταθεί η ιδέα ότι η *Οδύσσεια* πρέπει να θρυμματισθεί, δηλαδή να κομματιασθεί σε επιμέρους ενότητες ή και φράσεις ακόμα. Η επιπόηση αυτή είναι του Ανδρέα Καραντώνη⁴, ο οποίος είπε:

«Έτσι συντρίβοντας την 'Οδύσσεια' ανθολογικά και αποσπασματικά, θα επικοινωνήσουμε καλύτερα με τον Καζαντζάκη σαν ποιητή, και θα ζήσουμε σ' έναν κόσμο ποιητικής μαγείας και ελευθερίας, απροσδόκητων επαφών και συγκινήσεων».

Εδώ θα πρέπει ίσως να προστεθεί συμπληρωματικά η άποψη εκείνη, κατά την οποία ένας Κρητικός κατανοεί ευκολότερα την *Οδύσσεια* από έναν άλλον, επειδή, όπως ο ίδιος ο ποιητής ομολογεί, ο Οδυσσεύς, ως πρωταγωνιστής του έργου, δεν είναι ούτε Έλληνας ούτε μη Έλληνας (βάρβαρος), αλλά Κρητικός, ο χαρακτήρας του οποίου είναι μια σύνθεση των ιδιοτήτων του Έλληνα και του Ασιάτη⁵. Αυτό συμβαίνει, επειδή ο συνθέτης της *Οδύσσειας* ήταν Κρητικός και συνεπώς εφοδιασμένος με τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά γνωρίσματα, λεξιλόγιο και βιώματα των ανθρώπων της

ιδιαίτερης πατρίδας του. Η δυσκολία ωστόσο κατανόησης του έργου ως όλου ακόμα και από έναν Κρητικό παραμένει, έστω και αν αυτή είναι μικρότερης έκτασης. Η αμφίδρομη κίνηση από το όλο προς το μέρος και τανάπαλιν φαίνεται ότι – τουλάχιστον στα δυσκολονόητα έργα – πρέπει να αρχίζει από τα μέρη προς το όλον, διότι, μόνον όταν γνωρίζει κανείς τα μέρη, μπορεί να κατανοήσει ευχερέστερα το όλον. Είναι όμως αναγκαίο στη συνέχεια να ακολουθήσει και η αντίστροφη κίνηση, διότι το μέρος διαφωτίζεται και διαλευκαίνεται καλύτερα από το όλον. Ακόμα όμως και αν συμβαίνουν όλα αυτά, να είναι δηλαδή ο αναγνώστης Κρητικός και να μελετάται η *Οδύσσεια* κατά μέρη και όχι συνολικά, πάλι οι δυσκολίες κατανόησης θα είναι ανυπέρβλητες, αν δεν γνωρίζει κανείς το φιλοσοφικό υπόβαθρο του ποιητή και πώς η ιδέα μετουσιώνεται σε βίωμα. Εδώ πρέπει να επισημανθεί η ιδιαιτερότητα της ποίησης του Καζαντζάκη έναντι των άλλων ποιητών, όπως του Β. Κορνάρου και του Γ. Χορτάτζη. Ο Καζαντζάκης ξεκινά από τη σύλληψη της ιδέας η οποία μετατρέπεται σε βίωμα, ενώ στους άλλους ποιητές συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο, οδηγούνται δηλαδή από το βίωμα στην ιδέα, πράγμα που καθιστά το ποίημα απλό και κατανοητό.

Στην *Οδύσσεια* εκτυλίσσονται με όλη τη δύναμη της ψυχής οι πικρές και ευχάριστες αναμνήσεις, οι πόθοι και οι ελπίδες, καθώς και η πολύπλοκη, πολυσχιδής αλλά και δυσβάστακτη περιπέτεια του ανθρώπου για δημιουργία και καταστροφή, χτίσιμο και γκρέμισμα. Σ' όλα αυτά αναζητείται διαρκώς ο σκοπός και το νόημα της ζωής, που από τη φύση της καταλήγει στον θάνατο. Εκείνο, που προκύπτει από τη συναναστροφή του ανθρώπου προς τον συνάνθρωπό του, από την πάλη του με τα στοιχεία της φύσης, και κυρίως με τον εαυτό του, είναι τελικά η απορία και η αναζήτηση του ορθού ή του αρμόζοντος στον καθένα τρόπο ζωής, δηλαδή του πώς πρέπει να ζούμε, πράγμα που ήταν ο πυρήνας και το κέντρο βάρους των διαλογισμών του Σωκράτη στον τομέα της κοινωνικής και πολιτικής του φιλοσοφίας. Το *πῶς βιωτέον* (*Γοργ.*, 492 d 5) αποτελούσε την αφετηρία των στοχασμών στις καθημερινές του αναζητήσεις και ενασχολήσεις.

Ο Καζαντζάκης προσπάθησε σ' όλη του τη ζωή ν' αποκτήσει βαθιά, εμπειριστατωμένη και αληθινή γνώση της πραγματικότητας. Πίστευε ωστόσο ότι *φαινόμενο* και *ουσία* είναι δυσδιάκριτες οντότητες και ότι τελικά το ένα δεν χωρίζεται παντελώς από το άλλο, αφού είναι δύο διαφορετικές όψεις του *ντος*. Έτσι θα πει ότι «η μόνη ουσία είναι τα φαινόμενα».⁶ Η ταυτότητα και η σύμπτωση αυτή του *ε ναι* και του *φαίνεσθαι* είναι ίσως πλατωνικής προέλευσης, αφού ο φιλόσοφος στον *Παρμενίδη* του θεωρεί τις δύο αυτές έννοιες κάτω από ειδικές συνθήκες μάλλον αδιαχώριστες. Έτσι το *ένα* (*ν*) και *είναι* και φαίνεται και ούτε είναι ούτε φαίνεται. Η θέση δηλαδή ή η άρνηση του ενός συνεπάγεται αυτομάτως και την αντίστοιχη θέση του άλλου. Υπάρχει βέβαια και η περίπτωση να φαίνεται κάτι χωρίς να είναι, ή να είναι χωρίς να φαίνεται.

Η αληθινή όμως σύλληψη της πραγματικότητας δεν επιτυγχάνεται μόνον με το νου αλλά και τη φαντασία, κορυφαία έκφραση της οποίας είναι το όνειρο. Εδώ πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί, ώστε να μην θεωρήσουμε αντιφατικά τα λόγια του Καζαντζάκη, ότι δηλαδή «ο νους του ανθρώπου φαινόμενα μόνο μπορεί να συλλάβει, ποτέ την ουσία», όπως αναφέρει στην *Ασκητική*⁷ του. Με τις φράσεις αυτές ο Κρητικός στοχαστής και λογοτέχνης δεν θέλει να πει ότι άλλο πράγμα είναι τα φαινόμενα και άλλο η ουσία, αλλά ότι ουσία και φαινόμενα είναι εκφάνσεις του ίδιου πράγματος, δηλαδή του όντος κατά την έκφραση του Αριστοτέλη, το οποίο πάντα ζητούμε και για το οποίο πάντα απορούμε: *τί τὸ ὄν τὸ ἀεὶ ζητούμενον καὶ ἀπορούμενον;* (*Μ.τ.φ.*, Ζ 1, 1028 b 2 – 4). Όταν λοιπόν ο Καζαντζάκης λέγει ότι ο νους μπορεί να συλλάβει μόνον φαινόμενα αλλά ποτέ την ουσία, εννοεί ότι μπορεί να κατανοήσει ένα μέρος μόνον της ουσίας και συγκεκριμένα εκείνο, που αποκαλύπτεται και φαίνεται σε μας, δηλαδή την αλήθεια, πράγμα που σημαίνει ότι δεν πέφτει στην λησμονιά,⁸ ενώ το όλο παραμένει ασύλληπτο. Γι' αυτό αποκαλεί τη ζωή παιχνίδι, που δίνουν οι πέντε αισθήσεις του σώματός μας⁹. Η ιδέα αυτή ανάγεται στον Πλάτωνα, ο οποίος αποκαλεί τον άνθρωπο παιχνίδι του θεού και το βέλτιστο πλάσμα του (*Νόμ.*, Ζ 803 c 4 – 6).

Ας δούμε τώρα στη συνέχεια τη σημασία και τη λειτουργία του ονείρου στη γνωστική διαδικασία. Τα ταξίδια και τα όνειρα, καθώς και οι κορυφαίες εκφάνσεις του πνεύματος και οι νομιζόμενοι θεοί, (όπως ο Όμηρος, ο Νίτσε, ο Μπερζόν, ο Χριστός και ο Βούδας), υπήρξαν γι' αυτόν μεγάλοι ευεργέτες¹⁰. Το όνειρο λέγει πλαγίως, δηλαδή αλληγορικά, εκείνο, που δεν μπορεί ο νους να πει ευθέως (*Ο Φτωχούλης του Θεού*, 299). Αυτό δηλαδή, που δεν μπορεί να φέρει στο φως η μέρα, το φέρνει ως δώρο η νύχτα (*Οδύσεια*, Η 359 – 60). Το όνειρο κατά τον Καζαντζάκη λειτουργεί επίσης και ως θεραπευτική και σωτήρια δύναμη:

«γιατρεύει τ' όνειρο τις πιο βαθείς λαβωματίες του ξύπνου, ας τον αφήσει να νειρεύεται μη σωχαθεί η ζωή του» (*Οδύσ.*, 954 – 5).

Όνειρο είναι ολόκληρος ο κόσμος και χρησιμεύει ως φάρος και οδηγητικό νήμα του ανθρώπου:

«Όνειρο ο κόσμος γαλανό και πράο και τόνειρο στον ουρανό αμολύθη και το κρατώ σα χαρταετό και πάω¹¹.»

Ο Καζαντζάκης ομολογούσε ότι προσπαθούσε να θυμάται τα όνειρα,

«γιατί αυτά στάθηκαν μεγάλη βοήθεια στην ξύπνια ζωή του».¹²

Εδώ όμως μπορεί και πρέπει να τεθεί το ερώτημα γιατί το όνειρο έχει μεγαλύτερη δύναμη να αποκαλύψει την αλήθεια από τον νου. Η απάντηση στο θέμα αυτό μπορεί να αντληθεί από τη φράση του:

«Γιομάτος φρόνηση και φόβο ο νους ζεμένος στην ανάγκη»
(*Οδυσ.*, Υ 302 – 8).

Ο νους μπορεί να έχει φρόνηση και να κατέχεται από φόβο, είναι όμως ζεμένος με την ανάγκη, η οποία περιορίζει στον άνθρωπο σημαντικά την ελευθερία λόγου και πράξης. Οι παντός είδους ανάγκες ελαττώνουν την πρακτική δύναμη του νου και του θέτουν όρια, ενώ ο άνθρωπος, όταν ονειρεύεται, είναι παντελώς ελεύθερος. Κατά το όνειρο στην κατάσταση του ύπνου και της φαντασίας, που είναι προέκταση της συνείδησης, το άτομο, ως καθαρό πνεύμα έχει απόλυτη ελευθερία κινήσεων και δράσεων. Έτσι θα πει:

«Βαθιά νειρεύεται να πεθυμάει, ξαναγεννιέται ο γέρος, ο μέγας, ο
ξύπνιος ξορκιστής, φυσάει κι η μάβρη φλούδα πέφτει, το σκοτεινό
κορμί και πια η ψυχή, γιομάτη ορθές φτέρουγες, πόθο τον πόθο
ελεύθερη τρυγάει, πόθο τον πόθο πάει! (*Οδυσ.* Τ 944 – 6).

Αλλά και κατά τον Πλάτωνα ο νους δεν έχει μόνον τη δύναμη της πειθούς, αλλά υπόκειται και στον νόμο της ανάγκης (*Τιμ.*, 48 a). Πάντως ο πυρήνας των σκέψεων του Καζαντζάκη είναι ο ανθρωπισμός, πράγμα που αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο και το κεντρικό νόημα του έργου του. Έτσι θα πει: «τον Άνθρωπο συλλογούμε, ως είναι Τούρκος, Έλληνας, Οβραίος, ό,τι θέλει¹³. Η *Οδύσειά* του περιέχει περίπου 50 όνειρα.¹⁴

Με τις ξένες μεταφράσεις, όπως την αγγλική, γαλλική γερμανική, λόγω της απλούστευσης της γλώσσας και κατά συνέπεια της αμεσότητας της εκφραστικής δύναμης, η μετάδοση του νοήματος καθίσταται σε μεγάλο βαθμό ευκολότερη στο αλλόγλωσσο αναγνωστικό κοινό. Έτσι με τη μεταγλώττιση του έργου επιτεύχθηκε να ανοιχτούν διάπλατα οι πύλες του μεγαλοπρεπούς και σεπτού αυτού οικοδομήματος, ώστε ο αναγνώστης να απολαύσει σε κάποιο μέτρο τους καρπούς του τεράστιου μόχθου του συγγραφέα. Η μετάφραση όμως οποιουδήποτε έργου έχει το σοβαρό μειονέκτημα ότι δεν είναι η μητρική γλώσσα του ποιητή, με την οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένα τα βιώματά του, γενικότερα των Ελλήνων και ιδίως των Κρητικών, λόγω καταγωγής και ιδιαίτερης αγάπης του προς αυτήν. Η γλώσσα κάθε λαού είναι αλληλένδετη με την ιστορία, τις σκέψεις, τους αγώνες, τους πόθους και τα βιώματά του. Πρέπει ωστόσο να λεχθεί περιοριστικά ότι τέλεια και πλήρης κατανόηση του έργου του μπορεί να συντελεστεί, μόνο όταν ο αναγνώστης είναι κάτοχος του φιλοσοφικού υπόβαθρου.

Στην *Οδύσεια* αναπτύσσονται με αριστοτεχνική πλοκή καλά μελετημένες και βαθυστόχαστες ιδέες, όπως η ζωή και ο θάνατος, οι οποίες, με την ζωντάνια και την προοπτική που δίνουν, φωτίζουν τα σκοτεινά και δύσβατα μονοπάτια της εφήμερης ζωής μας. Η μεγαλύτερη απορία και συνάμα αγωνία στον άνθρωπο είναι το περισπούδαστο, αινιγματικό και φοβερό φάσμα του θανάτου, καθώς και η ενδεχόμενη

μεταθανάτια ζωή μας, η οποία θα παραμένει εσαεί ομιχλώδης και ανεξερεύνητη στον ανθρώπινο νου. Σύμφωνα βέβαια με τα δόγματα των θρησκειών η ζωή εξακολουθεί να υφίσταται αιώνια, είτε στην κόλαση είτε στον παράδεισο, ανάλογα με τις πράξεις και τα έργα του καθενός, που συμβάλλουν ή όχι στην ηθική του υπόσταση και τελείωση. Η ελευθερία του ανθρώπου, η αθανασία της ψυχής και η ύπαρξη του θεού είναι τα τρία μεγάλα θέματα της μεταφυσικής κατά τον Kant¹⁵. Η ζωή μετά θάνατο – όπως περιγράφεται από τον ποιητή – φαίνεται ότι είναι κατά κάποιο τρόπο ένα αντίγραφο της παρούσας κατάστασης, η οποία επεκτείνεται στην απειρότητα του χρόνου. Τούτο δε διότι ο άνθρωπος στην καθημερινότητά του βιώνει χαρές και λύπες, στιγμές αισιοδοξίας, απόλαυσης και ψυχικής ανάτασης, αλλά φέρει συχνά μαζί του και τον σταυρό του μαρτυρίου, που αντανακλά τον προσωπικό Γολγοθά του. Για το σπουδαιότατο αυτό θέμα ορισμένες φράσεις του ποιητή φαίνονται γριφώδεις, αλλοπρόσαλλες και δυσνόητες. Μια προσπάθεια ερμηνείας αποκαλύπτει το βάθος και την ευρύτητα των διαλογισμών του.

Ας αναφερθούν εδώ λίγα δυσνόητα χωρία, τα οποία επιδέχονται ποικίλες ερμηνείες, για να αποκτήσουμε αμυδρή έστω εικόνα του προαναφερθέντος προβλήματος. Το θέμα που προβάλλει είναι πώς θα κατανοήσει για παράδειγμα κάποιος τον παρακάτω χαρακτηρισμό της ζωής και του θανάτου. «Αλάτι ο θάνατος και τη ζωή πολύ τη νοστιμίζει (Οδύσ. Σ 910-12). Η φράση αυτή ίσως σημαίνει ότι η νοστιμιά, δηλαδή η αξία και η αγάπη, που έχουμε για τη ζωή, δεν πηγάζει από πουθενά αλλού παρά από το αντίθετό της. Γι' αυτό ζωή και θάνατος δεν μπορούν να συνυπάρξουν ταυτόχρονα, όπως άλλωστε συμβαίνει με όλα τα ενάντια κατά τον Πλάτωνα (Φαίδ., 102 d). Η ιδέα δηλαδή, που έχουμε για το βέβαιο της παντοτινής στέρησης της κατά τα άλλα πολύτιμης ζωής μας, είναι αναμφίβολα εκείνο, που της δίνει νοστιμιά και την κάνει εύγευστη, δηλαδή υποφερτή και ενίοτε χαρούμενη. Νοστιμιά της ζωής είναι ο σκοπός, το θετικό νόημα και το περιεχόμενό της, δηλαδή η αιτία που δημιουργεί την έλξη προς αυτήν.

Αυτό σημαίνει ότι, παρά τις πίκρες, τις στενοχώριες και τις λύπες, που συχνά δοκιμάζει κάθε μεμονωμένο άτομο, εντούτοις έρχονται έστω λιγότες στιγμές, κατά τις οποίες η ζωή καθίσταται ανεκτή ή λιγότερο δύσκολη, πράγμα που προξενεί αναλαμπές χαράς και αισιοδοξίας. Ο βίος γίνεται νόστιμος, όταν γεννάται το αίσθημα της δημιουργίας, της χαράς, της επικοινωνίας και της αγάπης προς τον συνάνθρωπό μας ως αντίδοτο για την εγκατάλειψη και τις αντιξοότητες, τις οποίες μας διαποτίζει το σκληρό και ανελέητο πρόσωπο της ψεύτικης ζωής μας, που μοιάζει να είναι χλωμότερη και αμυδρότερη από το όνειρο της σκιάς κατά τον λυρικό ποιητή Πίνδαρο, αφού ο άνθρωπος ορίζεται ως *νειρο σκις* (Π. 8, 95). Επίσης κατά τον Όμηρο (*Ιλιάδα*, Ζ 146 – 149) ο άνθρωπος μοιάζει με τα φύλλα του δέντρου, που άλλα σκορπίζει ο άνεμος και άλλα φυτρώνουν. Κατά τον λυρικό ποιητή Μίμνερο, ο άνθρωπος είναι

όμοιος με τα φύλλα, που γεννά η ανθισμένη άνοιξη, αφού λίγο καιρό χαιρόμαστε τα λούλουδα της νιότης (D 2, 2W). Η επιθυμία ορισμένων προς πρόωρο τερματισμό της ζωής, η τάση δηλαδή προς αυτοκτονία, είναι παθολογικά αρρωστημένες καταστάσεις, και ως εκ τούτου απευκαταίες, αφού υποδηλώνει ελλειψη θάρρους και καρτερίας του συγκεκριμένου ατόμου να κρατηθεί στη ζωή και να αντιμετωπίσει με επιτυχία τα δεινά και τις συμφορές, που τον βρήκαν. Η ψυχή δεν άντεξε, αλλά λύγισε κάτω από το βάρος ανεπιθύμητων ή θλιβερών καταστάσεων, που συνήθως είναι πέραν από τη θέλησή του.

Σύμφωνα λοιπόν με τη φράση αυτή του Καζαντζάκη η νοστιμιά, δηλαδή η αξία, η έλξη, το ενδιαφέρον και η αγάπη που έχουμε για τη ζωή, πηγάζει από το αντίθετό της, δηλαδή τον θάνατο. Αυτό συνεπάγεται περαιτέρω ότι ο άνθρωπος, επειδή είναι θνητός και όχι αθάνατος, νιώθει τη χαρά της ύπαρξής του, με αποτέλεσμα η ζωή να αποκτά νόημα και να γίνεται ελκυστική. Το φάσμα του θανάτου, το αναπόφευκτο αυτό πικρό ποτήρι, είναι κατά την αντίληψή του η κύρια και πρωταρχική αιτία που αγαπάμε τη ζωή, διότι κατεχόμαστε από το σύνδρομο της στέρησής της. Οι έστω ελάχιστες γλυκίες και ευχάριστες στιγμές, που βιώνουμε, αποτελούν θετική φόρτιση. Οι κακουχίες και τα δεινά, που υφιστάμεθα καθημερινά, επιδρούν με αρνητικά στην ψυχική και σωματική διαβίωση του ανθρώπου, δεν έχουν όμως κατά κανόνα τη δύναμη να προκαλέσουν τέτοια απογοήτευση και κατάθλιψη, ώστε να τείνουν προς βίαιη και ανορθόδοξη αφαίρεση της ζωής μας. Τούτο δε διότι όλα τα κακά είναι μικρότερα από το φόβητρο του θανάτου, αφού κατά την κοινή αντίληψη είναι το μέγιστο κακό, αν και για πολλούς φιλοσόφους, όπως π.χ. για τον Πλάτωνα, δεν είναι σπωσδήποτε κακό, αφού μπορεί να είναι και καλό (Φαίδ., 63 b – c), επειδή δεν γνωρίζουμε τι μας περιμένει μετά την αποβίωσή μας. Ο θάνατος είναι η νοστιμιά και η αξία της ζωής, επειδή όλα τα δυσάρεστα και τα κακά είναι μικρότερης σπουδαιότητας από αυτόν. Η χαρά μας λοιπόν πηγάζει από το γεγονός ότι ζούμε και δεν έχει επέλθει ακόμα ο αναπότρεπτος κρύος θάνατος. Αλλά και ο ίδιος ο Καζαντζάκης δεν φοβόταν τον θάνατο, παρόλο που αγαπούσε τη ζωή. Έτσι θα πει:

«Ο Ζορμπάς μ' έμαθε ν' αγαπώ τη ζωή και να μη φοβούμαι το θάνατο.»¹⁶

Το ότι δεν πρέπει να φοβάται κανείς τον θάνατο παρουσιάζεται από τον Καζαντζάκη ως χαρακτηριστικό γνώρισμα γενικά των Κρητικών. Έτσι λέγει:

«Οι Κρητικοί αλήθεια αγαπούν παράφορα τη ζωή και συνάμα ποτέ δεν φοβούνται τον θάνατο ..., ακατάπαυστα διαπίστωνα τούτη τη μεγάλη διυπόστατη παλληκαριά: παράφορη αγάπη για τη ζωή και άφοβο αντίκρισμα του θανάτου.»¹⁷

Η ζωή παρομοιάζεται από τον ίδιο μ' ένα ποτήρι κρύο ή δροσερό νερό, από το οποίο μάλλον ποτέ κανείς δεν ξεδίψασε.¹⁸ Με «αθάνατο δροσερό νερό» παραλληλίζει επίσης και τη σγουρή γυμνή γυναίκα, από την οποία κανείς ποτέ δεν ξεδίψασε:

«Ω χλιοπρόσωπο ανοιχτό αγαθό, σγουρή γυμνή γυναίκα! Είσαι το αθάνατο δροσερό νερό, κι όποιος σε πει, ποτέ του και χίλια χρόνια απά στη γη να ζει, δε θ' αποξεδιψάσει.» (Οδύσ. Ψ 456 – 8).

Η ιδέα αυτή φαίνεται ότι βρίσκεται σε άκρα αντίθεση προς άλλους λογοτέχνες όπως π.χ. τον Κλέωνα Παράσχο, ο οποίος δήλωνε ότι ήταν πάντοτε ξεδιψασμένος, όπως διαβάζομε στα ποιήματά του

«πόθος ούτ' ένας μέσα μου, ουδέ πόνος, κι είμαι από κάθε τι ξεδιψασμένος».

Ζωή και θάνατος, όπως μας λέγει, είναι ένα πράγμα, δηλαδή ενιαία, αδιάσπαστη και άρρηκτη πραγματικότητα. Λέγει: «όμοια ζωή και θάνατο λογιάζει» (Οδυσσεάς, Θέατρο, Α 403). Από τα ανωτέρω συμπεραίνεται ότι ο υπαρκτός κίνδυνος αιφνίδιας απώλειας της ζωής, καθώς και η βεβαιότητα, που έχουμε για τον θάνατο, είναι οι παράγοντες εκείνοι, που μας αφυπνίζουν και μας κρατούν σε διαρκή εγρήγορση και αγωνία, αφού κατεχόμαστε από το σύνδρομο της μέγιστης στέρησης, δηλαδή του παντελούς και βέβαιου αφανισμού μας από το πρόσωπο της γης, με την κρυφή ελπίδα μιας μελλοντικής ανάστασης νεκρών. Με την επίγνωση του επικείμενου θανάτου, κυρίως σε στιγμές, που βρίσκεται η ζωή μας σε κίνδυνο, συνειδητοποιεί ο καθένας μας περισσότερο το εφήμερο, την παροδικότητα, και την ανασφάλεια της ζωής. Το αμετάκλητο και αναπότρεπτο αυτό γεγονός, συνδυαζόμενο με τη μεταθανάτια ζωή, που ευαγγελίζεται κάθε θρησκεία, ωθεί τους πλείστους – με τη βοήθεια της παιδείας – σε καλές και φρόνιμες πράξεις, οι οποίες οδηγούν στην επιστήμη, στην τέχνη και γενικότερα σε έργα πολιτισμού, δηλαδή στα ύψιστα και πολυτιμότερα δημιουργήματα του πνεύματος, επειδή μόνον αυτά αφήνουν ανεξίτηλα τα ίχνη της καλής πλευράς του ανθρώπου. Στον πρόλογο του έργου του *Ταξιδεύοντας Ισπανία* ομολογεί ότι τα ταξίδια και η δημιουργία τού έδωσαν μεγάλες χαρές. Έτσι θα πει:

«Το ταξίδι και η εξομολόγηση (κι η δημιουργία είναι η ανώτερη και πιστότερη μορφή της εξομολόγησης) στάθηκαν οι δύο μεγαλύτερες χαρές της ζωής μου».

Εδώ θα μπορούσε ίσως εν κατακλείδι να λεχθεί ότι όσο πιο έντονα διατηρεί κανείς στη συνειδησή του την ιδέα της θνητότητας, δηλαδή τη βεβαιότητα ότι μια μέρα θα πεθάνει, τόσο περισσότερο θα βελτιώνεται ηθικά, θα γίνεται ολοένα καλύτερος και θα ενισχύεται το πνεύμα αγάπης, και αλληλεγγύης, από το οποίο διακατέχεται, και έτσι θα αισθάνεται πιο ελεύθερος. Η ιδέα αυτή υπάρχει και στα έργα του Νεοέλληνα φιλοσόφου Κορνήλιου Καστοριάδη, ο οποίος είπε ότι, αν ο άνθρωπος είχε αποδεχτεί

τη θνητότητά του, θα ήταν αυτόνομος, με ό,τι η φράση αυτή μπορεί να συνεπάγεται. Είναι αυτόνομο και κοινότοπο ότι δεν υπάρχει θάνατος χωρίς ζωή, διότι μόνον ό,τι ζει πεθαίνει, αλλά ούτε και ζωή χωρίς θάνατο, με εξαίρεση τον αθάνατο θεό, διότι αυτή προέρχεται μόνον από θνητά όντα. Έτσι συντελείται ο αιώνιος κύκλος της ζωής και του θανάτου. Έτσι ο Πλάτων θα πει ότι οι ζωντανοί γίνονται από τους πεθαμένους (Φαίδ., 70 d – 72 d). Ας δούμε στη συνέχεια ένα άλλο εδάφιο, το οποίο χρειάζεται επίσης διασάφηση. Στον πρόλογο του *Προμηθεά Δεσμώτη*¹⁹ λέγει:

«Ψυχή, καλά τον βάσταξες τον πόνο αχ, τώρα στη χαρά μη μου λυγίσεις».

Σημαίνει άραγε αυτό ότι ο άνθρωπος είναι πιο δυνατός και ανθεκτικός στον ψυχικό πόνο, στη στενοχώρια και στη λύπη παρά στη χαρά και στην ευθυμία, ή ότι ευκολότερα συμπάσχει στη λύπη παρά στη χαρά του άλλου; Ερμηνεύεται δηλαδή η φράση αυτή ότι ευκολότερα δίνει κανείς συλλυπητήρια για τη συμφορά και την οδύνη κάποιου συγγενή ή φίλου, παρά συγχαρητήρια για την επιτυχία του; Θα μπορούσε ίσως να υποστηριχτεί ότι ο άνθρωπος δεν υποφέρει μόνον από την οδύνη, αλλά και από τη χαρά, που του προξενεί ο άλλος, διότι πάντοτε ελλοχεύει ο κίνδυνος να την χάσει, αφού όλα τα πράγματα έχουν ένα τέλος. Στην περίπτωση αυτή λέμε ότι κάποιος κλαίει από χαρά. Το να χάσει τη λύπη είναι βέβαια πολύ επιθυμητό, ενώ οι στιγμές του χωρισμού είναι οδυνηρές και αβάσταχτες. Το τέλος όλων των πραγμάτων είναι ένα δοκίμιο του Καντ, τις ιδέες του οποίου στο σημείο αυτό ενστερνίσθηκε και ο Καζαντζάκης²⁰. Επιπλέον, λόγω της μεγάλης έντασης της χαράς, για την οποία υπάρχει η επιθυμία να επεκταθεί επ' άπειρον, ο άνθρωπος δυσκολεύεται να την τιθασεύσει, να την δαμάσει και να την χαλιναγωγήσει, και επομένως ενδέχεται να βρεθεί εκτός των ορίων των δυνατοτήτων του σε ανεξέλεγκτες καταστάσεις, με αποτέλεσμα να έλθει εκτός εαυτού και να προβεί σε παράλογες πράξεις. Λυγίζει κανείς στη χαρά, όταν υπερβαίνει το μέτρο και τον ορθό λόγο. Στην περίπτωση αυτή γίνεται υβριστής και αλαζών, διότι ευτυχεί παρά την αξία του, πράγμα που συμβαίνει στους ανόητους, διότι δεν σκέπτονται ορθά. Τότε συνήθως χάνει κανείς και αυτά που έχει, διότι κατά τη ρήση του ρήτορα Δημοσθένη το να διατηρήσει κανείς τα αγαθά είναι δυσκολότερο παρά να τα αποκτήσει (Ολυνθ., Ι, 23, 4 – 24, 1). Η υπέρβαση του μέτρου είναι ευκολότερη στην κατάσταση της χαράς παρά της λύπης, διότι η μεν χαρά προσδίδει στον άνθρωπο έπαρση, η δε λύπη περιχαράσσει τα όρια της ανθρώπινης ύπαρξης και έτσι τον φρονηματίζει.

Τα συναισθήματα της χαράς και της λύπης δημιουργούνται κατά κύριο λόγο και ως επί το πλείστον στις σχέσεις μας με τον άλλον άνθρωπο. Ακόμα και η απόκτηση ή απώλεια χρημάτων ή κάποιου πολύτιμου αγαθού, σε τελευταία ανάλυση είναι σε σχέση με τον άλλον, διότι το χρήμα ως νόμισμα είναι μέσον συναλλαγής ατόμων και λαών, τα δε πάσης φύσεως αγαθά αντικατοπτρίζουν ποσότητα νομίσματος, επειδή

έχουν κάποια αξία. Γενικά ο άνθρωπος ως κοινωνικό και πολιτικό ον είναι – κατά την έκφραση του Αριστοτέλη – πλασμένος από τη φύση του να συζεί με άλλους (Πολ., Α 2,1253 α 3 Ηθ. Νικ. Ι 9, 1169 b 18-19). Η αναγνώριση και παραδοχή συνεπώς της ετερότητας, δηλαδή υπό μίαν έννοια του διαφορετικού, του αλλότριου, του μη αναγώγιμου σε άλλον, και του άλλου, που είναι άλλος άλλου, είναι συστατικό στοιχείο της ανθρώπινης υπόστασης.²¹ Το ταυτόν και το έτερον, ο ίδιος και ο άλλος καθορίζουν αποφασιστικά και αναπότρεπτα την ουσία της ύπαρξής μας. Χαρακτηριστική είναι η χρήση του άλλου σ' ένα ποίημά του που προκαλεί τη φαιδρότητα, ενώ έδωσε ταυτόχρονα την αφορμή στους πιστούς Χριστιανούς να τον κατηγορήσουν. Το ποίημα αυτό ήταν ένα από τα πολλά σημεία που απαξιωνόταν και θεωρούνταν βλάσφημος από την Εκκλησία της Ελλάδος. Το ποίημα²² έχει ως εξής:

«Με τη θεια μου την Θεοδώρα
επηγαίναμε στη χώρα
κι έλεγε μου κι έλεγά της
κι άγγιζε μου κι άγγιζά της.
Είδε ο Θιός και πέφτει η θεια μου
ωχ τανάσκελα μπροστά μου.

– Άχου θεια μου τέτοια κάλλη
Άχου θεια μου νάσουν άλλη.

– Κάμε γιε μου τη δουλειά σου
κι ύστερά 'μαι πάλι θεια σου.»

Εδώ αντιμάχονται δύο κόσμοι, από τη μια μεριά ο χριστιανικός και ο ηθικός με την αιδω και την συστολή, που βασίζεται στην ευγένεια, και από την άλλη η πεζή φυσική ακατέργαστη κατάσταση χωρίς ηθικούς φραγμούς και κανόνες, που είναι αφημένη στις ορμές και τα ανθρώπινα πάθη, που δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητα, αφού είναι συστατικά στοιχεία και απαραίτητες λειτουργίες του οργανισμού μας. Ήταν δε τολμηρό για την εποχή του, που τα λόγια αυτά εκστομιζονται και μάλιστα από το ωραίο φύλο. Το ερώτημα λοιπόν, που προβάλλει και ζητεί απάντηση, είναι αν ο άνθρωπος είναι από τη φύση του περισσότερο φθονερός και χαιρέκακος παρά στοργικός και φιλόανθρωπος. Εκδηλώνει δηλαδή συχνότερα και εντονότερα το σκληρό, κατηφές και αποτρόπαιο πρόσωπό του ή το ευχάριστο και το γελαστό; Κατά την αρχαία ελληνική διάνοηση ο άνθρωπος από τη φύση του είναι καλός. Έτσι ο τραγικός ποιητής Σοφοκλής στην *Αντιγόνη* του (στ. 523)²³ θα πει: *οὔτοι συνέχθειν, ἀλλὰ συμφιλεῖν ἔφυν*, δηλαδή δεν γεννήθηκα για να μισώ αλλά για ν' αγαπώ. Αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος είναι γεννημένος από τη φύση του να έχει αισθήματα αγάπης και συμπόνοιας προς τον πλησίον του (πράγμα που είναι και ο απώτερος σκοπός της ζωής) και όχι μίσους. Κατά τον Αριστοτέλη επίσης εκείνοι, που δεν ακολουθούν, αλλά παρεκκλίνουν από τη φυσική κατάσταση του ανθρώπου, έχουν

διεφθαρμένες (Πολ., Α 5, 1254 a 36 – b 2) ή παρεστραμμένες (Πολ., Θ 7, 1342 b 22 – 26) ψυχές, πράγμα που είναι παρά φύση, ενώ το αντίθετο είναι κατά φύση. Αλλά και κατά τον Καντ ο άνθρωπος δεν γεννιέται κακός²⁴, αν και το θέμα αυτό κατά βάθος θεωρείται από τον ίδιο ανεξερεύνητο²⁵.

Ο μεγάλος όμως και αδυσώπητος αγώνας του ανθρώπου είναι να διατηρηθεί καλός, πράγμα που – όπως είδαμε – είναι πολύ δύσκολο. Από την αδυναμία να διατηρήσει αυτό, που γενναιόδωρα του δόθηκε από την φύση, αρχίζει η πτώση του ανθρώπου, πράγμα που είναι σύμφωνο και με το ιερό Ευαγγέλιο, αποτυπώνεται δε συγκεκριμένα στο γεγονός της πτώσης των πρωτοπλάστων. Έτσι ο άνθρωπος αναλαμβάνει έναν διαρκή, αδυσώπητο και σκληρό αγώνα εναντίον του κακού, από την έκβαση του οποίου αναδεικνύονται κάθε φορά οι καλοί και οι κακοί, οι νικητές και ηττημένοι. Για να μιλήσουμε ακριβέστερα, το αποτέλεσμα του αγώνα ποτέ δεν είναι καθαρό και αμιγές, αλλά πάντοτε αμφίρροπο και αμφιλεγόμενο, διότι το κακό δεν είναι δυνατόν ποτέ να εκριζωθεί από τη ψυχή των ανθρώπων, επειδή σε τέτοια περίπτωση, θα εξαλειφόταν ταυτόχρονα και το καλό, αφού είναι αντίθετες έννοιες. Όσο υπάρχει η νύχτα, θα υπάρχει και η ημέρα. Φαίνεται λοιπόν ότι ο φθόνος και η απληστία, που εκ φύσεως εμφωλεύουν στις ψυχές όλων ανεξαιρέτως των ανθρώπων, ευθύνονται ως επί το πλείστον για τη δημιουργία της κακίας και της μοχθηρίας, πράγμα που επιφέρει και την πτώση μας. Η ύπαρξη όμως της κακίας είναι απαραίτητη για την ύπαρξη της αρετής, αφού είναι ενάντιες έννοιες. Με το πνεύμα αυτό ο Καζαντζάκης θεωρεί αναγκαία την παρουσία του Εωσφόρου, δηλαδή του διαβόλου ή του Σατανά. Ο καθένας οφείλει να συγχωρήσει τον άλλον, για να τελεσφορήσει μια αγαστή συνεργασία μεταξύ τους. Δεν πρόκειται συνεπώς για απλή συγχώρηση αλλά για αλληλοσυγχώρηση, αφού είναι δύο αντίθετοι πόλοι και ο ένας έχει ανάγκη τη βοήθεια του άλλου. Ο Σατανάς είναι ο μεγαλύτερος συνεργάτης και ο μόσχος ο σιτευτός του κυρίου. Ο ίδιος γράφει:

«Ρώτησα μια νύχτα το θεό:

- Πότε θα συγχωρέσεις τον Εωσφόρο, Κύριε;
- Όταν κι αυτός με συγχωρέσει, μου αποκρίθηκε.

Κατάλαβες, νιούτσικε σύντροφε; Αν σε ρωτήσουν καμία μέρα ποιος είναι ο μεγαλύτερος συνεργάτης του Θεού, να πεις: ο Εωσφόρος. Αν σε ρωτήσουν ποιος είναι ο περισσότερο θλιμμένος από τα πλάσματα του Θεού, να πεις: ο Εωσφόρος. Κι ακόμα ετούτο: Αν σε ρωτήσουν ποιος είναι ο Άσωτος Γυιος, που τούχει σφάξει το μόσχο το σιτευτό ο πατέρας και τον περιμένει με ανοιχτές αγκάλες, να πεις: ο Εωσφόρος.»²⁶

Έργο της παιδείας και της ορθής καθοδήγησης είναι η καταπολέμηση του κακού και η καλλιέργεια του καλού. Αυτό είναι βέβαια επισφαλές και αβέβαιο, αφού η ιστορία της ανθρωπότητας διδάσκει ότι τόσο μεμονωμένα άτομα όσο και ολόκληροι λαοί,

παρόλο που έχουν υψηλού επιπέδου μόρφωση, είναι επιρρεπείς προς το κακό. Έτσι επιτιθέμενοι απρόκλητα και αναίτια έχουν αρχίσει και περατώσει αιματηρούς και καταστρεπτικούς πολέμους, με σκοπό να κατακτήσουν και υποδουλώσουν άλλους λαούς προς ίδιον όφελος, επιδεικνύοντας αιμοβόρα ένστικτα και έναν απαράμιλλο κυνισμό. Ο Αριστοτέλης ερμηνεύοντας το φαινόμενο αυτό λέγει ότι ο άνθρωπος, παρά την υψηλή παιδεία που λαμβάνει, είναι *δικώτατος* από όλους τους ζωντανούς οργανισμούς. Τούτο αποδίδεται στο γεγονός ότι έχει νουν και ως εκ τούτου δημιουργεί μέγιστο λογισμό. Επί πλέον επιδιώκει τις ηδονές και την ευδαιμονία, πράγματα τα οποία δεν είναι χωρίς αδικία (*Προβλήματα*, 7, 950 b 32 – 35).

Από τα ανωτέρω γίνεται ίσως αντιληπτό ότι ο άνθρωπος διακατέχεται από δύο αντίθετα συναισθήματα και έμφυτες τάσεις, του καλού και του κακού, που αντιμάχεται η μία την άλλη. Ο άνθρωπος συχνά εμποδίζεται από τον φθόνο να πράξει το καλό κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας,²⁷ ενώ ευκολότερα προβαίνει στη διάπραξη του κακού. Κατά τον Πλάτωνα ο *δημιουργός* του κόσμου, που είναι ο Θεός, είναι απαλλαγμένος από το φοβερό αίσθημα του φθόνου (*Τίμ.*, 29 e). Το καλό και το κακό όμως είναι τόσο δυσδιάκριτα και αδιαχώριστα, ώστε αποτελούν ενιαία και αδιάσπαστη ενότητα, η οποία κατ' ουσίαν δεν υπάρχει. Έτσι ο Καζαντζάκης θα πει: ΦΤο καλό και το κακό είναι ένα και το ένα αυτό δεν υπάρχει.»²⁸ Τι σημαίνει όμως η φράση ότι *το ένα δεν υπάρχει*; Αυτό μπορεί να υποδηλώνει ότι το καλό και το κακό δεν υφίστανται αντικειμενικά αλλά είναι κατά κύριο λόγο προσωπική εκτίμηση του καθενός, και ότι δεν είναι δυνατόν να τεθούν και να γίνουν αποδεκτοί αντικειμενικοί κανόνες, οι οποίοι να αναγνωρίζονται και να έχουν κύρος διαχρονικά για όλους τους λαούς της γης, όπως συμβαίνει με τη χριστιανική ηθική, η οποία για τους Χριστιανούς ισχύει παντού και πάντοτε.²⁹ Η φράση ότι *εγώ κι εσύ*, δηλαδή *εγώ και ο άλλος*, είμαστε ένα, και το ένα αυτό δεν υπάρχει, υποδηλώνει τη διαλεκτική σχέση του ενός και του άλλου, δηλαδή της ταυτότητας και της ετερότητας. Το ένα είναι ταυτό και έτερο τόσο προς τον εαυτό του όσο και προς άλλο, όπως έδειξε ο Πλάτων στον διάλογο *Παρμενίδη* (143 e).³⁰

Πρέπει εδώ να υπομνησθεί ότι το ένα κατά τον Πλάτωνα είναι η ιδέα του αγαθού, η οποία κατέχει την ύψιστη θέση, αφού γεννά και περιέχει όλες τις άλλες ιδέες. Είναι δηλαδή ο κόσμος ολόκληρος και τελικά ο θεός (*Πολιτ.*, ΣΤ 509 b *Τίμ.*, 30 d Αριστ. *Μ.τ.φ.*, Α 6 – 7, 988 a 11, b 5 Ν 4, 1091 b 14). Τούτο στη σκέψη του Καζαντζάκη σημαίνει ότι ο θεός – ως έννοια μοναδική και αναντικατάστατη με συγκεκριμένο περιεχόμενο και μορφή – δεν είναι γενικά αποδεκτός, διότι διαφορετικά όλοι οι λαοί του κόσμου θα είχαν την ίδια θρησκεία και θα πίστευαν στον ίδιο Θεό. Κάθε λαός πιστεύει στη δική του πατροπαράδοτη θρησκεία και στον αντίστοιχο μοναδικό θεό. Έτσι υπάρχουν: ο Χριστιανισμός, ο Βουδισμός, το Ισλάμ, κ.ά. Αν οι θρησκείες, ο θεός και όλα τα όντα είναι γεννήματα του νου σύμφωνα με τον ορθό λόγο, όπως πίστευε ο Πλάτων (*Νόμ.*, Ι 890 d 7), τότε και η θρησκεία (η οποία είναι απαραίτητο στοιχείο

της ανθρώπινης ύπαρξης, επειδή εξ ανάγκης την συνοδεύει) έχει υποκειμενικό χαρακτήρα, αφού ο κάθε λαός πιστεύει στον θεό της αρεσκείας του, σ' αυτόν δηλαδή που ανταποκρίνεται περισσότερο στους πόθους και στις προσδοκίες του, επειδή έτσι τον βρήκε από τους γονείς του. Κατά τον Καζαντζάκη όχι μόνον ο θεός, αλλά ακόμα και τα παθήματα και τα συναισθήματα του ανθρώπου, όπως οι αρρώστιες και οι χαρές, είναι φαντάσματα, δηλαδή γεννήματα του νου: «όλα στη γης, αρρώστιες και χαρές, φαντάσματα του νου μας» (Οδύσ., Ν 681). Μήπως όμως ο Καζαντζάκης δεν εννοεί τίποτε από τα παραπάνω, αλλ' απλώς θέλει να δείξει ότι μπορεί ο οποιοσδήποτε να αποτύχει και να αστοχήσει, όχι μόνο στα δύσκολα και στα λυπηρά, αλλά πολύ περισσότερο και στα ευχάριστα; Αν συμβαίνει αυτό, τότε – επεκτείνοντας κανείς τον συλλογισμό του – θα μπορούσε να συμπεράνει ότι ο κίνδυνος ενεδρεύει παντού, στα μικρά και στα μεγάλα, στα εύκολα και στα δύσκολα, στα ευχάριστα και στα δυσάρεστα ή στα λυπηρά. Αυτή είναι βέβαια μια θεωρία, την οποία με πάθος υποστήριξε ο Καζαντζάκης. Έτσι προτρέπει να αγαπούμε τον κίνδυνο και στην *Ασκητική* του³¹ θα πει:

«Αγάπα τον κίνδυνο, Τι είναι το πιο δύσκολο; Αυτό θέλω! Ποιον δρόμο να πάρεις; Τον πιο κακοτράχαλο ανήφορο. Αυτόν παίρνω κι εγώ ακολουθώντας μου».³²

Θέλει άραγε να δηλώσει με τα λόγια αυτά ότι ο σκοπός και το νόημα της ζωής είναι να γίνει κανείς καλός και ενάρετος με διαρκή προσπάθεια και έντιμο αγώνα, κατά τον οποίο ο κίνδυνος είναι πάντοτε παρών; Με δεδομένο ότι ο θάνατος, που ανά πάσα στιγμή караδοκεί, είναι αναπόφευκτος και αναπότρεπτος, τότε μπορεί να υποστηριχτεί μάλλον ανεπιφύλακτα ότι ο άνθρωπος σε κάθε του προσπάθεια ριψοκινδυνεύει, αφού η επιτυχία και η ευδωσία του σκοπού δεν συνιστούν βεβαιότητα, ενώ η αποτυχία και η αστοχία είναι πιο ενδεχόμενες και πιθανές. Η συνεχής προσπάθεια βελτίωσης του ανθρώπου ήταν επίσης το βασικό μέλημα τόσο του Πλάτωνα, ο οποίος πίστευε ότι ο άνθρωπος σε κάθε ενέργειά του οφείλει να προτιμά το βέλτιστο (Φαίδ., 99 b 1: τ το βελτίστου α ρέσει), όσο και του Αριστοτέλη, ο οποίος έθετε το καλύτερο (βέλτιον) ως γνώμονα και αρχή των πράξεων του ανθρώπου (Πολ., Α 6, 1255 a 20 – 22). Επίσης ο Καντ πίστευε ότι καθήκον του ανθρώπου πρέπει να είναι η συνεχής του βελτίωση³³.

Στο ερώτημα γιατί λυγίζει η ψυχή ευκολότερα στη χαρά παρά στη λύπη, πράγμα που σημαίνει ότι αντέχει περισσότερο στη λύπη παρά στη χαρά, θα μπορούσε να προστεθεί μια ακόμα ερμηνεία. Η λύπη και ο στεναγμός είναι εκείνα, τα οποία αποδιώχνει και απεύχεται κάθε άνθρωπος για τον εαυτό του. Αντίθετα επιζητεί τη χαρά και θέλει να τον συνοδεύει πάντοτε και μάλιστα όλο και πιο έντονα. Κατά συνέπεια, όταν εκλείψει η αιτία της λύπης και του πόνου, ο άνθρωπος ελευθερώνεται, απαλλάσσεται από το κακό που τον βρήκε, και νιώθει καλύτερα και πιο ανάλαφρα. Δεν

θέλει να ξαναβιώσει τις ίδιες στιγμές πόνου και θλίψης, τις οποίες απωθεί μακριά στη μνήμη του και εύχεται να περιπέσουν γρήγορα στην περιοχή της λήθης και της λησμονιάς.

Ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει με τη χαρά και την ευθυμία. Ο καθένας επιθυμεί δηλαδή διακαώς να μην τελειώσουν ποτέ οι γλυκιές στιγμές και η χαρά, την οποία με λύπη αποχωρίζεται, αφού θέλει να τον συνοδεύουν μέχρι τέλους της εφήμερης και πρόσκαιρης ζωής του. Άρα, ο άνθρωπος με το αίσθημα της χαράς περιπίπτει διπλά σε μια δυσάρεστη και λυπηρή κατάσταση, διότι αφενός μεν ενθυμούμενος τις παληές χαρούμενες στιγμές, που έζησε, νιώθει θλίψη για το γεγονός ότι τις έχασε, αφετέρου δε, με το να ελπίζει ότι θα έλθουν νέες χαρές, αγωνιά και βρίσκεται συναισθηματικά σε κατάσταση ένδειας και ελλειψης, πράγμα που του δημιουργεί αμφίρροπα συναισθήματα χαράς και λύπης. Παρόλο τώρα που η λύπη και η χαρά επεκτείνονται επ' άπειρον, διότι μας συνοδεύουν μέχρι τέλους της ζωής μας, εντούτοις το άτομο νιώθει την απειρότητα μόνον της χαράς (η οποία είναι πάντοτε καλοδεχούμενη), και όχι της λύπης, την οποία απωθεί και δεν την αναμένει, αφού την θεωρεί αναπάντεχη και απρόσμενη. Συνεπώς στη χαρά, λόγω της μακράς διάρκειας προσμονής της, η καρδιά λυγίζει ευκολότερα και συχνότερα παρά στον πόνο και στη λύπη. Η λύπη και η χαρά βέβαια, όπως υποστήριξε με έμφαση ο Πλάτων, έχουν κοινή ρίζα εις τρόπον ώστε, όταν λάβει κανείς το ένα, κατ' ανάγκη θα λάβει και το άλλο (Φαιδ., 63 ε). Έτσι μόνον μπορούν να ερμηνευθούν τα λόγια του Καζαντζάκη ότι δεν νοείται ούτε ευτυχία χωρίς δυστυχία ούτε φως χωρίς σκοτάδι. Λέγει στην *Ασκητική* του³⁴ ότι «ευτυχία θα πει να ζεις όλες τις δυστυχίες», και «φως θα πει να κοιτάς μ' αθόλωτο μάτι όλα τα σκοτάδια» ή «στην καρδιά της κόλασης βρίσκεται ο παράδεισος».³⁵ Η γλυκιά ζωή χαρακτηρίζεται αβάσταχτη, ενώ η ευτυχία μας κάνει να κλαίμε. Έτσι θα πει:

«Γλυκιά πολύ κι αβάσταχτη η ζωή στη γης ετούτη, Ελένη»
(*Οδύσ.*, Ζ 519).

«Η γης όλη μου φαίνεται ... κι ευτυχισμένη κλαίει» (*Οδύσ.*, Ω 972 – 4).

Όσοι δεν διεισδύουν και δεν κατανοούν το βαθύτερο νόημα των λόγων του Καζαντζάκη, μένουν με την πικρία και την απογοήτευση, τον αποκαλούν αντιφατικό, αλλόκοτο και ασυνεπή, με αποτέλεσμα να τον απορρίπτουν, με το σκεπτικό ότι η σκέψη του είναι συγκεχυμένη και ανεργμάτιστη. Από τις ανωτέρω αναλύσεις ελπίζω να κατέστη φανερό ότι ο Καζαντζάκης εισάγει ιδέες και επεξεργάζεται στοχασμούς, για τη βαθύτερη κατανόηση και σύλληψη του νοήματος των οποίων απαιτούνται μεγάλη διεισδυτική ικανότητα, εξονυχιστικός έλεγχος, ει δυνατόν γνώση του συνολικού του έργου και προπάντων βαθιά και εμπειριστατωμένη γνώση των κλασικών έργων όχι μόνον της αρχαίας ελληνικής, αλλά και της παγκόσμιας φιλοσοφίας και λογοτεχνίας, πάνω στα οποία εδράζεται ή έχει ως αφετηρία ο στοχασμός του. Ως

προς τη δυσκολία κατανόησης σπάνιων λέξεων και περίτεχνων ιδιωματικών φράσεων, που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, μπορεί να λεχθεί με αρκετή πιθανότητα ότι τούτο οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι αυτές προέρχονται από όλες σχεδόν τις ελληνικές διαλέκτους, από άπειρα λαϊκά κείμενα, από τραγούδια, παραμύθια, παραδόσεις και άλλα.³⁶

Πολλές λέξεις έχουν δημιουργηθεί από τον ίδιο, αφού ήταν λογοπλάστης.³⁷ Ο πλούτος των χρησιμοποιηθεισών λέξεων θεωρείται κατόρθωμα, το δε ύφος του (δηλαδή ο τρόπος της πλοκής του λόγου και τα εκφραστικά μέσα) χαρακτηρίζεται «υψηλό»,³⁸ και επομένως θαυμαστό και υπέροχο. Το πλούσιο λεξιλόγιο, που είναι απάνθισμα και αποθησαύρισμα ενός τεράστιου εγχειρήματος του συγγραφέα, είναι ενδεικτικό της βαθύνοιας του έργου, αφού με τον τρόπον αυτόν εμβυθύνεται και διευρύνεται ο ορίζοντας του στοχασμού. Τα όρια της γλώσσας είναι τα όρια της σκέψης, αφού η γνώση, που είναι το περιεχόμενο του νοήματος, πρέπει να μπορεί να εκφραστεί κατά τρόπο αρμόζοντα, επαρκή και κατανοητό. Δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στη μορφή και στο περιεχόμενο, δηλαδή στο νόημα και στην έκφραση κατά τον Μ. Schlick, βασικό μέλος της Σχολής της Βιέννης. Έτσι αυτό, που ονομάζομε γνώση, δεν είναι τίποτε άλλο παρά η έκφραση της δομής και της τάξης του κόσμου.³⁹ Πρόκειται για μια αντίληψη, που υποστηρίζεται ευρύτερα από ολόκληρο τον κύκλο της Βιέννης, που είχε ως αντικείμενο έρευνας τη φιλοσοφία της γλώσσας.⁴⁰ Ο ίδιος ο Καζαντζάκης ομολογεί ότι αφιερώθηκε με πάθος στην ελληνική γλώσσα και παράδοση. Λέγει συγκεκριμένα:

«Όλη μου τη ζωή τη θυσίασα για την πνευματική Ελλάδα δουλεύω με πάθος την ελληνική γλώσσα».⁴¹

Η έκταση του έπους της *Οδύσσειας* μαρτυρεί επίσης την σπάνια οξύνοια, διεισδυτικότητα, δυναμικότητα, ευρύτητα σκέψης και αγάπη προς την ζωή. Δικαιολογημένα χαρακτηρίζεται έργο μεγάλης «πνοής», πράγμα που προϋποθέτει αρκετή δεξιοτεχνία, ιώβεια αντοχή και καρτερικότητα. Με δεδομένες τις δυσκολίες κατανόησης κυρίως της *Οδύσσειάς* του, αλλά και γενικότερα του συνολικού ποιητικού του έργου, ενδεχομένως να είχε κάποιος εκ πρώτης όψεως σοβαρές επιφυλάξεις και ενδοιασμούς να προτείνει τα κείμενα αυτά να περιληφθούν στα διδακτικά εγχειρίδια της Εκπαίδευσης. Όμως, μετά από ενδελεχή και εμπεριστατωμένη σε βάθος ανάλυση των κειμένων μπορεί να πλησιάσει ή να έρθει στην επιφάνεια ο πολύτιμος θησαυρός, που κρύβεται πίσω από τις γραμμές. Η προσέγγιση του νοήματος της *Οδύσσειας*, και γενικότερα ολόκληρου του έργου του, αποτελεί πολύτιμο θησαυρό, ο οποίος πρέπει και μπορεί να μεταγισθεί στις νέες γενιές κατά τη διδασκαλία και τη μάθηση, που συντελείται σε όλες τις βαθμίδες της Εκπαίδευσης, πολύ δε περισσότερο στα Πανεπιστήμια, διότι η ωφέλεια ενός τέτοιου εγχειρήματος θα είναι σημαντική. Η διαπίστωση αυτή, το ότι δηλαδή η αξία της *Οδύσσειας* και γενικότερα

του συνολικού έργου του είναι μεγάλη, έχει επισημανθεί και τονιστεί από τα πλέον επίσημα χείλη της ελληνικής πολιτείας και του πνεύματος. Συγκεκριμένα ο Ακαδημαϊκός και πρώην Πρωθυπουργός της χώρας Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1977, 7) είχε πει ότι η *Οδύσσεια* είναι ένα μεγάλο «σημείο του αιώνα μας» και ένας «πνευματικός ωκεανός, ο οποίος δεν έχει ακόμα χαρτογραφηθεί». Είναι ίσως ένας τηλαυγής φάρος και αγώνισμα προς το οποίο οφείλουν να τείνουν οι εκπαιδευτικές διαδικασίες για την αναβάθμιση του πολιτισμού. Το έπος αυτό είναι κυψέλη πολύτιμων ιδεών, οι οποίες μπορούν να αναζωογονήσουν το ανθρώπινο πνεύμα και να του δώσουν την απαραίτητη δύναμη, ώστε να κατευθυνθεί στο δρόμο της επιστήμης και της αρετής. Από αυτά προκύπτει ότι προέχει η ανάγκη να ενισχυθεί η παρουσία των έργων του μεγάλου Κρητικού συγγραφέα στην εκπαίδευση, διότι η ωφέλεια θα είναι ανυπολόγιστης αξίας, εφόσον τελικά κατορθωθεί να αποκρυπτογραφηθούν τα νοήματά του.

Επειδή στην κοινωνική διαβίωση και συνύπαρξη του ανθρώπου σημαντικό και πρωτεύοντα ρόλο στη σκέψη και στην πράξη του παίζει η ηθική του υπόσταση, και επειδή ο θεός, όπως πιστεύεται από τους λαούς κάθε θρησκείας, αποτελεί την πεμπτουσία και τη λυδία λίθο της ηθικής συμπεριφοράς του ανθρώπου, φαίνεται αρκετά δικαιολογημένη η άποψη εκείνων, οι οποίοι πιστεύουν ότι ο Καζαντζάκης δεν «ξεκίνησε να γίνει όχι μυθιστοριογράφος, όπως δοξάσθηκε, αλλά ιδρυτής θρησκείας»⁴². Έτσι ο Οδυσσεύς – όπως ορθά έχει επισημανθεί – από νοσταλγός της πατρικής γης, μετατρέπεται σε μεταφυσικό νοσταλγό, που αφού εγκαταλείπει την πατρίδα του, ζητάει το Θεό χωρίς να τον βρίσκει⁴³. Ο κεντρικός πυρήνας της κοινωνικής και πολιτικής του φιλοσοφίας αποδίδεται ίσως κατά τον καλύτερο τρόπο στο ποιητικό του έργο *Τερτσίνες* και πιο συγκεκριμένα στο κεφάλαιο «Δον Κιχώτης», όπου λέγει:

Σαν ποιο 'ναι το πιο δύσκολο στην πλάση;
αυτό που ζητάει η καρδιά μου και δεν τρέμει.
Να φέρουμε απ' του σπλάχνου μας τα δάση
το δίκιο, τη χαρά, την καλοσύνη,
τ' άγρια πουλιά που 'χουν εκεί φωλιάσει.

Ποτέ τους δε θα 'ρθουν, μα το καμίνι
της μέσα γης ποτέ του να μη σβήσει.
Έτσι θα πάρει ευγένεια η γης και η ζήση,
κι αθάνατος θ' ανθίσει ο ανθός της νιότης.

Στο παραπάνω απόσπασμα μπορεί να διαγνώσει κανείς την ουσία της φιλοσοφίας του, η οποία έγκειται στο ερώτημα ποιος είναι ο σκοπός και το νόημα της ζωής, ώστε ανάλογα να προσαρμοστεί και η συμπεριφορά κάθε ανθρώπου. Ο επιφανής Κρητικός ποιητής οραματίζεται έναν κόσμο, στον οποίο θα βασιλεύει η δικαιοσύνη, η χαρά, η καλοσύνη και προπαντός η αγάπη. Οι τρεις αυτές αρετές της ανθρώπινης υπόστασης είναι αλληλένδετες και αλληλεξαρτώμενες, αφού η μία συνιστά απαραίτητο

στοιχείο της άλλης, η δε αγάπη είναι η λυδία λίθος και το επιστέγασμα όλων αυτών. Πρωταρχική θέση στο ανθρώπινο πρόσωπο της ζωής κατέχει η δικαιοσύνη, – όπως άλλωστε και κατά τον Πλάτωνα στην *Πολιτεία* του και τον Αριστοτέλη στα *θικά Νικομάχεια* (E 3, 1129 b 30 κ. εξ.), όπου η δικαιοσύνη χαρακτηρίζεται τέλεια αρετή, η οποία περιέχει όλες τις άλλες αρετές. Αυτή όμως προϋποθέτει καλοσύνη και κυρίως αγάπη, και ως αποτέλεσμα είναι η χαρά και η ευτυχία του ανθρώπου. Η αγάπη ωστόσο είναι η κρηπίδα, η ζωοδόχος πηγή και η ακατανίκητη δύναμη όλων αυτών των αρετών. Η ποιήση είναι ο πιο κατάλληλος τρόπος, με τον οποίο εκφράζονται οι σημαντικότερες αυτές αξίες, όπως είναι η ελευθερία, η οποία αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο όλων των δραστηριοτήτων του ανθρώπου, για την οποία λέγει:

Κρασί δεν είναι, αδελφια, η λευτεριά μήτε γλυκιά γυναίκα
μήτε και βιος μεσ' στα κελάρια σας μήτε και γιος στην κούνια.
Έρμο τραγούδι 'ναι ακατάδεχτο και σβήνει στον αγέρα!
(Οδύσ., Α 55-57)

Το σημαντικότερο ίσως, που μπορεί να αντλήσει ή να συνάγει κανείς από το έργο του Καζαντζάκη, δεν είναι ιδέες στη στατική τους μορφή, αλλά η δυναμική και αβέβαιη υπόσταση τους. Θέτει τις ύψιστες αξίες ως βάθρο και ελπίδα του παγκόσμιου πολιτισμού, χωρίς να καθορίζει επακριβώς το περιεχόμενό τους και χωρίς να ελπίζει ότι αυτές κάποτε θα έλθουν τέλειες στη γη και στην εφήμερη ζωή μας. Απλώς τις θεωρεί ως κάτι το αιώνια ζητούμενο και απορούμενο. Αυτό ακριβώς είναι το στοιχείο, το οποίο καθιστά το έργο του Καζαντζάκη κλασικό και διαχρονικό. Εδώ μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι επέδρασε η απορία τόσο του Σωκράτη, ο οποίος ένα μόνον πράγμα ήξερε, ότι δεν ήξερε τίποτα, όσο και εκείνη του Αριστοτέλη, ο οποίος έθεσε στη *Μεταφυσική* (Z 1, 1028 b 3) του το ερώτημα: Τι είναι το ον στο οποίο πάντα ζητούμε και για το οποίο πάντα απορούμε: καὶ τὸ πάλαί τε καὶ νῦν καὶ ἀεὶ ζητούμενον καὶ ἀεὶ ἀπορούμενον, τί τὸ ὄν.

Ο Καζαντζάκης αποκαλεί το *δίκιο*, τη *χαρά*, την *καλοσύνη* άγρια πουλιά, που φωλιάζουν στου «σπλάχνου μας τα δάση». Διατυπώνει δε την πρόβλεψη ή μάλλον την βεβαιότητα ότι αυτά ποτέ δεν θα έλθουν κοντά μας, εκφράζει όμως την ευχή ότι το καμίνι που βράζει μέσα στη γη να μη σβήσει ποτέ του. Οι τρεις αυτές αρετές ή τα συναισθήματα αποκαλούνται από τον ποιητή άγρια πουλιά, που φωλιάζουν στα σπλάχνα του ανθρώπου, διότι μόνον ο άνθρωπος μπορεί να αποκτήσει τις αρετές αυτές στην *τέλειά* τους μορφή εξαιτίας του λογικού του. Όταν λέγει ότι τα πουλιά δεν θα έλθουν ποτέ, εννοεί ίσως ότι αυτές ποτέ δεν πρόκειται να γίνουν παντοτινό κτήμα του ανθρώπου, αλλά μόνον αναλαμπές βραχείας διάρκειας απολαμβάνει ο άνθρωπος, αφού δεν είναι πάντα δίκαιος ούτε χαρούμενος ούτε καλός. Εκφράζει ωστόσο την ελπίδα να μη σβήσει ποτέ η φλόγα και η επιθυμία του ανθρώπου για τα υπέροχα και ευγενικά αυτά συναισθήματα. Η αγάπη ωστόσο, που αποτελεί την

ουσία του ανθρωπισμού είναι στο χέρι μας να γεννηθεί μέσα μας, ώστε να λάμψει και να φωτιστεί ο δρόμος της αρετής.

* Ευχαριστούμε θερμά τον αγαπητό φίλο, Καθηγητή φιλολογίας, πρώην Λυκειάρχη, κο Εμ. Λουκάκη ο οποίος έθεσε υπόψη μου χρήσιμη βιβλιογραφία.

Σημειώσεις

1. Φιλίππιδης, Σ.Ν. (2017), *Εξ και ένα μελετήματα για τον Νίκο Καζαντζάκη*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 183.
2. Πρεβελάκης, Π. (1977), Ο Καζαντζάκης, Βίος και έργα, Θεώρηση του Ν. Καζαντζάκη, *Τετράδια ευθύνης*, τ. 3 Αυγέρης, Μ. (1939), *Η νέα Οδύσσεια, Νέα Εστία*, τ. 26^{ος}, 1247-1256 και 1344 κ. έξ.
3. Καραντώνης, Α. (1959), Στοχασμοί για την ποίηση της «Οδύσσειας», *Νέα Εστία*, 159 Κανελλόπουλος, Π. (1977), Καζαντζάκης, *Νέα Εστία*, τευχ. 1211, 7.
4. Καραντώνης, Α. (1959), Στοχασμοί για την ποίηση της «Οδύσσειας», *Νέα Εστία*, 167.
5. Παρλαμάς, Μ. (1959), Η συμφωνία ανθρώπου και υπερανθρώπου, Δέκα ανέκδοτες επιστολές του Καζαντζάκη, *Νέα Εστία*, 203-204.
6. Σοφουλάκης, Α. (1998), *Αυτόγραφα όνειρα του Καζαντζάκη*, Ηράκλειο Κρήτης, 66.
7. Καζαντζάκης, Ν. (2007), *Ασκητική*, 12-13.
8. Heidegger, M. (1997), *Vom Wesen der Wahrheit, Gesamtausgabe*, Band 34, V. Klosterman.
9. Καζαντζάκης, Ν. (2007), *Ασκητική*, 28.
10. Καζαντζάκης, Ν. (1982), *Αναφορά στον Γκρέκο*, 535.
11. Καζαντζάκης, Ν. (2007), *Τεσσίνες*, 169.
12. Καζαντζάκης, Ν. (1959), Ανέκδοτες σελίδες. Η Κρήτη, *Νέα Εστία*, τεύχ. 779, 31.
13. Καζαντζάκης, Ν. (1993), *Επιστολές προς Γαλάτεια*, Δίφρος, Γ έκδοση, 81-83.
14. Σοφουλάκης, Α. (1998), *Αυτόγραφα όνειρα του Καζαντζάκη*, Ηράκλειο Κρήτης, 143 Σταματίου, Γ. (1988), Το ονειρικό στοιχείο στη ζωή και το έργο του Καζαντζάκη, *Διαβάζω*, τευχ. 190 Heidegger, M., (2006), *Brief über den Humanismus, Επιστολή για τον ανθρωπισμό*, μετ. Γ. Ξηροπαϊδης, Αθήνα, εκδόσεις Ροές Καζαντζάκης, Ν. (1959), Ανέκδοτες σελίδες. Η Κρήτη, *Νέα Εστία*, τεύχ. 779, 31.
15. Kant, I. (1911), *Kritik der reinen Vernunft, Kant's Werke*, Berlin, Akademie – Ausgabe, B 31, 396, 826 Kant, I. (1911), *Kritik der Urteilskraft, Kant's Werke*, Akademie – Ausgabe, 474.
16. Καζαντζάκης, Ν. (1982), *Αναφορά στον Γκρέκο*, 410, 535 Καζαντζάκης, Ν. (1982), *Αδελφοφάδες*, 67.
17. Καζαντζάκης, Ν. (1959), Ανέκδοτες σελίδες. Η Κρήτη, *Νέα Εστία*, τεύχ. 779, 39 Βρεττάκος, Ν. (1960), *Ν. Καζαντζάκης, Η αγωνία και το έργο του*, Αθήνα, Βιβλιοαθηναϊκή, ο φόβος του θανάτου, 556-561.
18. Καζαντζάκης, Ν. (1959), Ανέκδοτες σελίδες. Η Κρήτη, *Νέα Εστία*, τεύχ. 779, 42.
19. Καζαντζάκης, Ν. (1964), *Θέατρο Α*, 143.

20. Καζαντζάκης, Ν. (1961), *Ο βροχόκηπος*, μετ. Π. Πρεβελάκης, Αθήνα, εκδόσεις Καζαντζάκη, 165. (Le jardin des rochers.)
21. Αναστασιάδης, Π. (2009), *Το υποκείμενο και η ετερότητα*. Μια μετακριτική προσέγγιση της κριτικής θεωρίας, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 1995 Αναστασιάδης, Π. (2011), *Η ετερότητα και η επίκληση του ξένου*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Πουρνάρα Αναστασιάδης, Π. (2016), *Δοκίμια για την ετερότητα*, Αθήνα, εκδ. Γρηγόρη.
22. Καζαντζάκης, Ν. (1961), *Ο καπετάν Μιχάλης*, 480.
23. Heidegger, M. (1959), *The 'Ode on Man in Sophocles' Antigone, An Introduction to Metaphysics*, Transl. by R. Monheim, Yale University Press Καβουλάκος, Κ. (2004), *Η μετάφραση και η ερμηνεία του πρώτου στάσιμου της Αντιγόνης από τον Μ. Χάιντεγκερ*, *Αριάδνη* 10, 49-68.
24. Kant, I. (2016 (2007)), *Η θρησκεία εντός των ορίων του λόγου και μόνον*, μετ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα, Πόλις, 66, 72. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*, Königsberg, 1793.
25. Kant, I. (2016 (2007)), *Η θρησκεία εντός των ορίων του λόγου και μόνον*, μετ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα, Πόλις, 85. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*, Königsberg, 1793.
26. Καζαντζάκης, Ν. (1959), *Επιστολή στον Γκρέκο*, *Νέα Εστία*, τευχ. 779, 199.
27. Νικολαου Τη., (1980), *Der Neid bei Johannes Chrysostomus*, Bonn, Bouvier Verlag.
28. Καζαντζάκης, Ν. (1982), *Αναφορά στον Γκρέκο*, 382 Καζαντζάκης, Ν. (2007), *Ασκητική*, 92, 94-95.
29. Πελεγρίνης, Θ. (2016), *Ηθική φιλοσοφία*, εκδ. Πεδίο Πανταζάκος, Π. (2016), *Περί καθήκοντος, Θεωρία σύγχρονης συστηματικής ηθικής φιλοσοφίας* Πανταζάκος, Π. (2015), *Ηθική και μεταηθική*, Αθήνα, Καρδαμίτσα Πανταζάκος, Π. (2012), *Ηθική και δημοκρατία. Από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας* Κόντος, Π. (2005), *Η καντιανή ηθική της υπόσχεσης*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
30. Koumakis, G. (1971), *Platons Parmenides, Zum Problem seiner Interpretation*, Bonn, Bouvier Verlag, 149 κ. εξ.
31. Καζαντζάκης, Ν. (2007), *Ασκητική*, σ. 31.
32. Κουμακης, Γ., *Νίκος Καζαντζάκης, Θεμελιώδη προβλήματα στη φιλοσοφία του*, Θεσσαλ., Εκδ. Ρώμη, 2016, σ. 145-146.
33. Kant, I. (2016 (2007)), *Η θρησκεία εντός των ορίων του λόγου και μόνον*, μετ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα, Πόλις, 82. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*, Königsberg, 1793.
34. Καζαντζάκης, Ν. (2007), *Ασκητική*, σ. 44.
35. Καζαντζάκης, Ν. (2008), *Ο τελευταίος πειρασμός*. 243.
36. Λαούρδας, Κ. (1977), *Η Οδύσσεια του Καζαντζάκη*, κριτικό δοκίμιο στο Ντ. Χριστιανόπουλος (επ.), *Β. Λαούρδας, Φιλολογικά δοκίμια*, Θεσσαλονίκη, Διαγώνιος, 8.
37. Ανδριώτης Ν. (1977), *Η γλώσσα του Καζαντζάκη*, *Νέα Εστία*, 95, Δήμος Ηρακλείου.
38. Τσοπανάκης, Α. (1977), *Η γλώσσα και το λεξιλόγιο του Νίκου Καζαντζάκη*, *Νέα Εστία*, σ. 5-73.
39. Schlick, M. (2010), *Μορφή και περιεχόμενο, Εισαγωγή στη φιλοσοφική σκέψη*, μετ. Ι. Γόρδου, Θεσσαλονίκη, 179 – 181.
40. Ρουσόπουλος, Γ. (2010), *Ο κύκλος της Βιέννης. Η επιστημονική κοσμοαντίληψη*, Αθήνα, Εκδόσεις Οκτώ.
41. Δήμος Ηρακλείου, (1961), *Αναμνηστικό λεύκωμα για τον Ν. Καζαντζάκη*, 31.
42. Παπανούτσος, Ευ. (1958), *Ο Καζαντζάκης, Κνωσός*, τευχ. 22, 52.
43. Κανελλόπουλος, Π. (1977), *Καζαντζάκης, Νέα Εστία*, τευχ. 1211, 7.

Βιβλιογραφία

- Αναστασιάδης, Π. (2009) *Το υποκείμενο και η ετερότητα*. Μια μετακριτική προσέγγιση της κριτικής θεωρίας, Αθήνα, Γρηγόρης, 1995.
- , (2011) *Η ετερότητα και η επίκληση του ξένου*, Θεσσαλονίκη, Πουρνάρα.
- , (2016) *Δοκίμια για την ετερότητα*, Αθήνα, Γρηγόρη.
- Ανδριώτης Ν. (1977) Η γλώσσα του Καζαντζάκη, *Νέα Εστία*, 90-99, Δήμος Ηρακλείου.
- Αυγέρης, Μ. (1939) Η νέα Οδύσσεια, *Νέα Εστία*, τ. 26^{ος}, 1247-1256 και 1344 κ. έξ.
- Βρεττάκος, Ν. (1960) *Ν. Καζαντζάκης, Η αγωνία και το έργο του*, Αθήνα, Βιβλιοαθηναϊκή, ο φόβος του θανάτου.
- Δήμος Ηρακλείου (1961) Αναμνηστικό λεύκωμα για τον Ν. Καζαντζάκη.
- Duhem, P. (2007) *Σώζειν τα φαινόμενα. Δοκίμιο για την έννοια της φυσικής θεωρίας από τον Πλάτωνα έως τον Γαλιλαίο*, μετ. Δ. Διαλέτης, Αθήνα.
- Heidegger, M. (1997) *Vom Wesen der Wahrheit, Gesamtausgabe, Band 34*, V. Klosterman.
- , (2006) *Brief über den Humanismus, Επιστολή για τον ανθρωπισμό*, μετ. Γ. Ξηροπαϊδης, Αθήνα, Ροές.
- , (1959) *The Ode on Man in Sophocles' Antigone, An Introduction to Metaphysics*, Transl. by R. Monheim, Yale University Pres.
- Καβουλάκος, Κ. (2004) Η μετάφραση και η ερμηνεία του πρώτου στάσιμου της Αντιγόνης από τον Μ. Χάιντεγκερ, *Αριάδνη* 10, 49-68.
- Καζαντζάκης, Ν. (1961) *Ο βραχόκηπος*, μετ. Π. Πρεβελάκης, Αθήνα, εκδόσεις Καζαντζάκη. (*Le jardin des rochers*.)
- , (1959) *Ανέκδοτες σελίδες. Η Κρήτη*, *Νέα Εστία*, τεύχ. 779, 39-42.
- , (1981) *Ο καπετάν Μιχάλης*.
- , (1982 a) *Αναφορά στον Γκρέκο*.
- , (1964) *Θέατρο Α*.
- , (1982 b) *Αδερφοφάδες*.
- , (1938) *Οδύσσεια*.
- , (1981) *Αλέξης Ζορμπάς*.
- , (2007) *Τερτσίνες*.
- , (1959) *Δύο όνειρα του Καζαντζάκη*, *Νέα Εστία*, τευχ. 973, 31.
- , (1993) *Επιστολές προς Γαλάτεια*, Δίφρος, Γ έκδοση.
- , (2016) *Ταξιδεύοντας: Ισπανία*, Αθήνα.
- , (1959) *Επιστολή στον Γκρέκο*, *Νέα Εστία*, τευχ. 779, 188-200.

- , (2008) *Ο τελευταίος πειρασμός*.
- Kant, I. (2016 (2007) *Η θρησκεία εντός των ορίων του λόγου και μόνον*, μετ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα, Πόλις. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*, Königsberg, 1793.
- , *Kritik der reinen Vernunft, Kant's Werke*, Berlin, Akademie – Ausgabe, 1911 a.
- , *Kritik der Urteilkraft, Kant's Werke*, Akademie – Ausgabe, 1911 b.
- Κανελλόπουλος, Π. (1977) Καζαντζάκης, *Νέα Εστία*, τευχ. 1211, 7-11.
- Καραντώνης, Α. (1959) Στοχασμοί για την ποίηση της «Οδύσσειας», *Νέα Εστία*, 156-62.
- Κόντος, Π. (2005) *Η καντιανή ηθική της υπόσχεσης*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Koumakis, G. (1971) *Platons Parmenides, Zum Problem seiner Interpretation*, Bonn, Bouvier Verlag.
- Κουμάκης, Γ. (2016) *Νίκος Καζαντζάκης, Θεμελιώδη προβλήματα στη φιλοσοφία του*, Θεσσαλονίκη, Ρώμη.
- Λαούρδας, Κ. (1977) *Η Οδύσσεια του Καζαντζάκη*, κριτικό δοκίμιο στο Ντ. Χριστιανόπουλος (επ.), Β. Λαούρδας, *Φιλολογικά δοκίμια*, Θεσσαλονίκη, Διαγώνιος.
- Mimnermi (1826) *Colophonii carminum quae supersunt*, edidit Nicolaus Bachius, Lipsiae.
- Nikolaou T. (1980) *Der Neid bei Johannes Chrysostomus*, Bonn, Bouvier Verlag.
- Πανταζάκος, Π. (2015) *Ηθική και μεταηθική*, Αθήνα, Καρδαμίτσα.
- , (2012), *Ηθική και δημοκρατία. Από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*.
- , (2016), *Περί καθήκοντος, Θεωρία σύγχρονης συστηματικής ηθικής φιλοσοφίας*.
- Παπανούτσος, Ευ. (1958) Ο Καζαντζάκης, *Κνωσός*, τευχ. 22, 51-52.
- Παρλαμάς, Μ. (1959) Η συμφωνία ανθρώπου και υπερανθρώπου, Δέκα ανέκδοτες επιστολές του Καζαντζάκη, *Νέα Εστία*, 203-210.
- Πελεγρίνης, Θ. (2016) *Ηθική φιλοσοφία*, Πεδίο.
- Πρεβελάκης, Π. (1977) Ο Καζαντζάκης, Βίος και έργα, Θεώρηση του Ν. Καζαντζάκη, *Τετράδια ευθύνης*, τ. 3.
- Ρουσόπουλος, Γ. (2010) *Ο κύκλος της Βιέννης. Η επιστημονική κοσμοαντίληψη*, Αθήνα, Οκτώ.
- Schlick, M. (2010) *Μορφή και περιεχόμενο, Εισαγωγή στη φιλοσοφική σκέψη*, μετ. Ι. Γόρδου, Θεσσαλονίκη.
- , (2006), *Gesamtausgabe*, Vienna, New York, Springer Verlag.
- Σοφουλάκης, Α. (1998) *Αυτόγραφα όνειρα του Καζαντζάκη*, Ηράκλειο Κρήτης.
- Σταματίου, Γ. (1988) Το ονειρικό στοιχείο στη ζωή και το έργο του Καζαντζάκη, *Διαβάζω*, τευχ. 190.

- Τσοπανάκης, Α. (1977) Η γλώσσα και το λεξιλόγιο του Νίκου Καζαντζάκη, *Νέα Εστία*.
- Φιλιππίδης, Σ.Ν. (2017) *Εξ και ένα μελετήματα για τον Νίκο Καζαντζάκη*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.